Između etike i estetike: Franjo Marković o narodnim poslovicama

Ana Grgić*
agrgic@ifzg.hr
https://orcid.org/0000-0003-0874-244X

https://doi.org/10.31192/np.24.3.4
UDK: 1Marković, F.
398.9:17
82.09
Izvorni znanstveni rad /
Original scientific paper
Primljeno: 15. siječnja 2026.
Prihvaćeno: 13. travnja 2026.

U radu se analizira spis Franje Markovića »Etički sadržaj naših narodnih poslovica« i njegov pristup narodnim poslovicama kao nositeljima moralnih vrijednosti zajednice. Marković poslovice ne promatra kao puku folklornu građu, nego ih filozofski analizira kroz prizmu herbartovske etike, tražeći u njima potvrdu herbartovskog etičkog idealizma. Rad naglašava tri ključna aspekta: (1) Marković poslovice ne tretira neutralno, nego u njih učitava etičke ideje koje odgovaraju njegovu razumijevanju herbartovske etike; (2) za potpuni uvid u Markovićev pristup nužno je uzeti u obzir i neobjavljeni rukopis Pedagogike, *gdje je obrada poslovica sustavnija; (3) iako se na prvi pogled čini da poslovice ne mogu biti predmet estetske prosudbe, Marković u svojemu* Razvoju i sustavu općenite estetike *pokazuje da se u poslovicama može prepoznati jedinstvo etike i estetike, osobito kroz načelo etičkog izmirenja i skladne proporcije.*

Ključne riječi: *etika, estetika, herbartizam, Marković, poslovice.*

* Dr. sc. Ana Grgić, znan. sur., Institut za filozofiju, Ul. grada Vukovara 54, HR-10000 Zagreb.

*Uvod***

Narodne poslovice sažeti su izrazi životnog iskustva, narodne mudrosti i kulturnih vrijednosti zajednice. Iako mogu nositi duboke moralne i kulturne poruke, one ipak uglavnom nisu bile predmet sustavne filozofske analize. Filozofija je rijetko tematizirala narodne poslovice kao samostalan objekt istraživanja, iako se u njima sadržana praktična mudrost često preklapala s filozofskim pitanjima.

U tom smislu posebno je zanimljiv pothvat Franje Markovića u spisu »Etički sadržaj naših narodnih poslovica« (1889).[1] Marković u poslovicama ne vidi tek folklorne ili jezične zanimljivosti, već ih analizira s filozofskom ozbiljnošću, promatrajući ih kao izraze etičkih vrijednosti i moralne svijesti zajednice. Unatoč svojoj inovativnosti, taj spis nije bio predmet opsežnijih istraživanja i kritičkih komentara, što dodatno naglašava njegovu posebnost u okviru hrvatske filozofske tradicije.[2]

U ovom radu nastojim rasvijetliti filozofsku pozadinu Markovićeva pristupa narodnim poslovicama i pokazati da one, iako jednostavne i jezično sažete, mogu biti nositelji složenih etičkih ideja. Posebno me zanima odnos između poslovica i herbartovske etike, koju je Marković shvaćao kao uzoran i njegovu dobu najprimjereniji etički sustav. U tom ću svjetlu razmotriti način na koji u poslovicama prepoznaje moralna načela i vrijednosti zajednice. Također želim istaknuti metodološke izazove i ograničenja njegova spisa, pokazujući da »Etički sadržaj« nije dovršena paremiološka studija, nego promišljena filozofska skica koja otvara prostor za daljnja istraživanja. Osobito želim pokazati tri stvari. Prvo, Marković poslovice ne promatra kao neutralnu građu iz koje bi se tek *iščitavala* herbartovska etika; naprotiv, on im pristupa iz etičke perspektive i u njih *učitava* moralne ideje koje odgovaraju njegovu razumijevanju herbartovske etike. Drugo, za potpunije razumijevanje »Etičkog sadržaja« potrebno je uzeti u obzir i neobjavljeni rukopis Markovićeve *Pedagogike*, u kojemu nalazimo sustavniju obradu poslovica. Naposljetku, iako se čini da Markovićevo shvaćanje estetike ne dopušta da poslovice budu predmet estetske prosudbe, njegova kratka rasprava o poslovicama u *Razvoju i sustavu obćenite estetike* pokazuje da to nije tako. Štoviše, upravo se u poslovicama ogleda jedinstvo etike i estetike na kojemu Marković inzistira u svojim estetskim razmišljanjima.

**Članak je nastao kao rezultat rada na projektima »Nove teme u hrvatskoj filozofiji od 1874. do 1945. godine« (IP-2022-10-5438) koji financira Hrvatska zaklada za znanost i »Javna filozofija« koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

[1] Etički sadržaj naših narodnih poslovica, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga XCVI, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, 25 (1889) 167-227. Tekst je izvorno čitan u sjednici filosofičko-juridičkoga razreda JAZU 17. studenoga 1886. Usp. i *Etički sadržaj naših narodnih poslovica*, priredila A. Grgić, Zagreb, Institut za filozofiju, 2026. Ovdje se upućuje na stranice izvornika.

[2] Jedinu sustavniju obradu nalazimo u S. BOTICA, Etički sadržaj naših narodnih poslovica u interpretaciji Franje pl. Markovića, *Civitas Crisiensis*, 2 (2016) 23-33.

1. Motivi

Iako je od 1874. godine, kada je obnovljeno Sveučilište u Zagrebu, predavao gotovo sve filozofske predmete i iako je po vokaciji prvenstveno bio filozof, Marković je za života objavio razmjerno malo filozofskih spisa u užem smislu riječi: pored *Razvoja i sustava obćenite estetike* i dva spisa o povijesti hrvatske filozofije [nastupni govor prilikom inauguracije za rektora Sveučilišta u Zagrebu »Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.« (1882) i »Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića« (1887)],[3] u tu skupinu možemo svrstati i »Etički sadržaj«. U tom se spisu račvaju tri područja koja su Markovića zaokupljala tijekom čitava njegova života, a osobito osamdesetih godina 19. stoljeća. To su: istraživanje hrvatske kulturne i filozofske povijesti, estetska prosudba, napose hrvatske pisane i usmene književnosti, i sustavna obrada glavnih filozofskih disciplina. Razmišljanje o narodnim poslovicama stoga se može shvatiti kao prigoda da se sva ta tri područja na neki način objedine. Da bismo pobliže razumjeli razloge koji su Markovića potaknuli da se podrobnije upusti u proučavanje narodnih poslovica mogli bismo izdvojiti dvije skupine motiva, unutarnje i vanjske.

Najvažniji unutarnji motiv možemo razaznati na samom koncu »Etičkog sadržaja«, gdje Marković kaže:

> »Jer narod živi samo o etičkoj vriednosti svojoj, te nema domovine ni tvarne, ako nema domovine duševne; samo s udobravanjem etičke sviesti svoje napreduje narod, s kvarenjem njezinim propada, a ovoga zla našemu narodu ne dao Bog.«[4]

Zamisao da narod nema ni tvarne domovine ako nema duševne domovine spominje se još u barem dva Markovićeva spisa nastala tih godina: u spomenutu nastupnom govoru te u rukopisu predavanjā iz logike.[5] Ona je izraz Markovićeve preokupacije ustanovljivanjem nacionalne filozofije. Naime, kako naglašava u nastupnom govoru, obnovom zagrebačkoga Sveučilišta zapravo započinje i rad na uspostavi hrvatske filozofije. Njegova namjera u tom govoru jest pokazati nužnost »prisvajanja« – putem, prije svega, ponovnog objavljivanja i prevođenja – djela starijih hrvatskih filozofa s ciljem »da na njihova djela pripojimo naš iznova započeti rad«:

> »Nam danas, dočim iz nova počimamo filosofijsku radnju hrvatskoga naroda, podaju nacrtani prošlovjekovni naši prekovelebitski filosofijski pisci krasnu zadaću. Dosada kao da ni nepostoje za nas; pridobijmo ih za nas.«[6]

---

[3] F. MARKOVIĆ, Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII., *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1 (1975) 1-2, 255-280; Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića, *Rad JAZU*, 87, 88, 90 (1887-1888) 543-716.

[4] Marković, *Etički sadržaj*…, 227.

[5] Usp. Marković, *Filosofijske struke*…, 273; Marković, Logika, priredio S. Kovač, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 18 (1992) 35-36, 249.

[6] Marković, *Filosofijske struke*…, 272.

Na taj se način, smatra Marković, može konstruirati, kako je naziva, »skupna narodna duševna osobnost« ili jedinstven organizam koji čini hrvatski duh na kojem se onda temelji njegova filozofija.[7] Rad na poslovicama može se shvatiti upravo kao dio toga nastojanja. Drugim riječima, poslovice sadrže onaj predfilozofski i predteorijski usmeni temelj na koji se onda može nadovezati sustavna, teorijski razrađena nacionalna filozofija.[8] Marković smatra da taj usmeni temelj već sadrži, u grubom obliku, etički sustav od kojega, prema njegovu mišljenju, autohtona hrvatska filozofija može započeti, a to je herbartovski etički sustav. Kako kaže u svojoj *Pedagogici*, Herbartovu etiku potvrđuju ne samo naše narodne poslovice nego i poslovice »svakoga etički razvijena naroda«.[9]

Među najvažnije vanjske motive Markovićeva upuštanja u sustavniju obradu poslovica možemo ubrojiti dvije okolnosti. Desetak godina prije Markovića August Šenoa objavljuje *Antologiju pjesničtva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga sa uvodom o poetici*.[10] U tu *Antologiju* Šenoa je uvrstio i poslovice, svrstavši ih u istu skupinu s gnomom i epigramom, pri čemu među tim formama, čini se, nije povlačio nikakve razlike. Šenoin izbor poslovica vrlo je sužen i nije popraćen komentarom. No njegovu je *Antologiju* važno spomenuti ne samo zato što su poslovice u njoj prepoznane kao važna književna vrsta. Naime, može se kazati da je Marković književno djelovao u Šenoinu razdoblju, s obzirom na to da je Šenoa bio najistaknutiji predstavnik hrvatske književnosti 1870-ih godina, s izrazitom naklonošću publike, većom nego što je to bio slučaj s Markovićem. I Šenoa i Marković bavili su se nacionalnim temama, to jest pisali su o narodnom životu, naglašavajući različite elemente toga života. Marković je, primjerice, gotovo u svim svojim književnim djelima bio fokusiran na karakteristike hrvatskoga naroda: lakovjernost, brzo oduševljavanje i još brže klonuće, nasilništvo nad slabijima, zavist, ljubomoru itd.[11] No ono što ga odmiče od Šenoe jest činjenica da je u svojim djelima »upozoravao na općeljudske elemente života i na *etičku stranu ljudskog djelovanja*«,[12] a to će do osobita izražaja doći upravo u analizi poslovica.

Drugi mogući vanjski poticaj Markovićevoj odluci da se upusti u rad s poslovicama jest činjenica da je iste godine kada je Šenoa objavio svoju *Antologiju* Vilim Korajac objavio *Filozofiju hrvatsko-srbskih narodnih poslovica*. To je djelo bilo zamišljeno prilično ambiciozno: prvi svezak trebao je obraditi prirodoslovlje u narodnim poslovicama, drugi logiku, psihologiju i pravo, a treći

[7] *Isto*, 273.
[8] Više o tome u Damir BARBARIĆ, *Tragovima hrvatske filozofije*, Zagreb, Institut za filozofiju, 109-166.
[9] Marković, Sustav općenite pedagogike, u: Franjo ZENKO (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, Zagreb, Školska knjiga, 1995, 124.
[10] August ŠENOA, *Antologija pjesničtva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga sa uvodom o poetici*, Zagreb, Matica hrvatska, 1876.
[11] Usp. Antun BARAC, *Članci o književnosti*, Zagreb, Nakladni zavod Binoza, 1935, 34-38.
[12] *Isto*, 37, moj kurziv.

etiku.[13] Međutim, objavljen je samo prvi svezak, a ostala dva sveska čini se da su izgubljena ili ih autor nije uspio dovršiti. Korajac je tri godine prije izlaska djela rukopis predao Akademiji na razmatranje, no ona ga, bez popratnog obrazloženja, nije prihvatila za objavu, iako ga je odlučila financijski poduprijeti.[14] To je zanimljivo tim više uzmemo li u obzir činjenicu da je Korajčeva knjiga ne samo ambicioznija nego i u znanstvenom pogledu brižljivije sastavljena nego Markovićev spis. Korajac se, naime, koristi obilnom literaturom, podrobno komentira tematski razvrstane poslovice i općenito ih obrađuje sustavnije od Markovića.

2. Markovićev korpus i protuslovlje među poslovicama

Svoju raspravu Marković započinje riječima:

> »Kakovo se etičko ćućenje i mišljenje našega naroda ogleda u njegovih poslovicah? To je pitanje, kojega riešenju želim ovom radnjom podati malen prilog, upotrebljavajući gradju samo triju sbiraka, naime, Vukove, Stojanovićeve i Daničićeve.«[15]

Marković se, dakle, koristi trima glavnim izvorima, koji čine osnovu i Korajčeve zbirke, a to su: *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi* Vuka Stefanovića Karadžića, *Sbirka narodnih poslovicah, riečih i izrazah* Mijata Stojanovića i *Poslovice* Đure Daničića.[16] To su najobuhvatnije tada dostupne zbirke i sasvim je razumljivo da u njima sabrane poslovice čine korpus koji Marković ima pred očima. Njegova je namjera da iz njih rekonstruira etiku »našega naroda«, to jest da »sastavi (…) svezanu i cjelokupnu sliku etičkoga mišljenja našega puka«.[17] U tu svrhu on u »Etičkom sadržaju« spominje ili kratko analizira sedamstotinjak poslovica koje je pronašao u spomenutim izvorima.

Postavlja se, naravno, pitanje što se razumije pod »našim narodom« i »našim pukom«. Očito je već i iz izvora kojima se koristi da ne može biti riječ samo o hrvatskom narodu. Isto tako, oznaka »naše« ne proteže se u Markovića i na či-

[13] Usp. Vilim KORAJAC, *Filozofija hrvatsko-srbskih narodnih poslovica*, Osiek, Dragutina Sándora tiskarna, 1876; usp. Predgovor, 7. Vilim Korajac (1839-1899) bio je književnik, profesor u biskupskom sjemeništu u Đakovu, ravnatelj đakovačke preparandije i župnik u Zemunu.

[14] Usp. Korajac, *Filozofija*…, 6.

[15] Marković, *Etički sadržaj*…, 167.

[16] Vuk Stef. KARADŽIĆ, *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*, Beč, Štamparija Jermenskoga manastira, 1849; M. STOJANOVIĆ, *Sbirka narodnih poslovicah, riečih i izrazah*, Zagreb, Trošak i brzotisak A. Jakića, 1866; Gj. DANIČIĆ, *Poslovice*, Zagreb, Sveučilišna knjižara Franje Župana, 1871. Ostali izvori kojima se Marković koristi su Ida von DÜRINGSFELD, *Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen vergleichend* (1872) i František Ladislav ČELAKOVSKÝ, *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (1852). Spominje i nekog paremiologa Seilera, koji je obrađivao njemačke poslovice, ali nije moguće utvrditi na koga točno misli (usp. *Etički sadržaj*…, 170).

[17] Marković, *Etički sadržaj*…, 167.

tavo slavensko područje.[18] Doseg te oznake ostao je zapravo neodređen. Moglo bi se kazati da pod »naše« Marković razumije geografski nedefinirano područje koje ima neke zajedničke povijesne, političke, kulturne itd. karakteristike, a u okviru kojega se pojavio korpus narodnih izreka koje se mogu razlikovati kako od onih za koje je jasno da pripadaju drugim kulturnim krugovima tako i od onih čije podrijetlo nije narodno, nego se može pronaći u književnim ili vjerskim tekstovima. Ipak, ta neodređenost u sebi krije i problem. Naime, poslovica je u osnovi ne samo nadnacionalna forma nego je i »univerzalni semantički fenomen«.[19] Stoga se čini da je Marković, ako je u poslovicama htio pronaći predteorijske izvore nacionalne filozofije, prilikom definiranja opsega toga što pripada u »naše« poslovice trebao biti određeniji. On je i sam toga svjestan; sasvim mu je jasno da zadaća koju je pred sebe postavio zahtijeva prethodno empirijsko istraživanje podrijetla poslovica. Međutim, u to se istraživanje nije upustio i u tom pogledu njegov pothvat ostaje samo skica. Ipak, s druge strane, s obzirom na to da on, kako smo vidjeli, smatra da poslovice »*svakoga* etički razvijena naroda« sadrže isti filozofski sadržaj, takvo istraživanje nije ni potrebno, stavimo li, naravno, na stranu pitanje što se razumije pod etički *razvijenim* narodom.

No, postoji još jedan, i to važniji razlog zbog kojega bi fiksiranje korpusa poslovica bilo poželjno. Naime, da bi uistinu pokazao da poslovice u grubom i izvanteorijskom obliku sadrže stanovit etički sustav, to jest da pružaju »cjelovitu sliku etičkoga mišljenja našega puka«, korpus poslovica kojim se Marković koristi ne bi smio biti u sebi protuslovan. No, među sedamstotinjak poslovica što ih spominje ima dosta onih s protuslovnim porukama. Možemo navesti samo nekoliko karakterističnih primjera.

S jedne strane, neke od poslovica što ih Marković spominje jasno naznačuju čovjekovu društvenost, primjerice *Drvo se na drvo naslanja, a čovjek na čovjeka* ili *I mrav družbu hoće*.[20] S druge pak strane, ima poslovica koje su narodni odraz hobbesovske maksime *Homo homini lupus*, kao što je *Kad je rat, nitko nikom nije brat* ili *Proklet čovjek, ki se u čovjeka uzda*. Isto tako, poslovicama koje naglašavaju bratsku ljubav, kao što je *Težko bratu bez brata (a djevojci bez svata)* suprotstavljena je poslovica kao što je *Brat bratu najdublje oči vadi* ili *Brat brata nad jamu vodi, ali ga u nju ne tiska (ili: ne meće)*. Nadalje, poslovicama koje naglašavaju prvenstvo grupne povezanosti, kao što je *Tudjinu se pohvali, a svojemu se požali (ili: pravo kaži)* suprotstavljene su one koje na prvo mjesto stavljaju samokritičnost, kao što je *Što je naše, to je loše*. Neke poslovice tvrde da se moralne kakvoće nasljeđuju od roditelja, primjerice *Gdje će kruška*

[18] Usp. *Etički sadržaj…*, 167, gdje Marković govori o potrebi da se skup poslovica kojim se on koristi usporedi »sa sbirkami ostalih to slavenskih to tudjih naroda«.

[19] Usp. Botica, *Etički sadržaj…*, 25. Usporedbom struktura poslovica različitih naroda te njihovih semantičkih i semiotičkih obilježja došlo se do više od sedam stotina univerzalnih tipova poslovica (usp. W. MIEDER, *Proverbs. A Handbook*, Westport, Greenwood Press, 2004, 2-18).

[20] Poslovice navodim u onom pravopisnom obliku u kojemu ih zapisuje i Marković.

no pod krušku?, *Neće voćka izpod debla* ili *Nigda nije sova izlegla sokola*. Druge pak odbacuju takvo nasljeđivanje, primjerice *Od šenice se može snijet pretvoriti, a od snijeta šenica*.

Takvih je primjera puno i Marković je posve svjestan unutarnjeg protuslovlja u korpusu poslovica; čini se »kao da je u sviesti naroda mješavina najrazličnijih i baš najsuprotnijih etičkih pravila«.[21] Može li se to protuslovlje riješiti? Kod Markovića možemo pronaći nekoliko strategija rješavanja, ali čini se da nijedna nije sasvim učinkovita.

3. Rješavanje protuslovlja i etički idealizam

Jedan pristup rješavanju protuslovlja čini jednostavno upućivanje na činjenicu da mnoge od navedenih poslovica ne pripadaju narodu u cjelini, nego samo jednom kraju, jednoj osobi ili jednoj prigodi. Marković tako predlaže sljedeće načelo: narodna poslovica koja pripada narodu u cjelini bila bi ona koja jedan te isti etički ili sociologijski sadržaj prikazuje u različitim oblicima, dok bi specifična za određeno područje bila ona poslovica koja ima samo jedan oblik.[22] Međutim, sama po sebi, takva strategija nije dovoljna jer i poslovice iz jednog područja mogu biti protuslovne. To se pak može pokušati objasniti činjenicom da postoje različiti motivi za stvaranje poslovica. Oni su ponekad sasvim afektivni, ponekad utilitarni, a ponekad i čisto etički (to jest takvi da nalažu neku etičku dužnost). Odatle neke poslovice imaju prvenstveno etički sadržaj, dok su druge »antropologijska slika sbiljne naravi ljudske«.[23] No kako to dvoje razlikovati?

Jedna mogućnost razlikovanja jest jezična: etičke su poslovice normativne i obično formulirane u imperativu, izražavajući tako neko pravilo, dok su ostale vrste poslovica deskriptivne, obično formulirane u izjavnim rečenicama. Ali ni to nije uvijek tako. Poslovice kao što su: *Ne čini dobro, da te čudo ne nadje* ili *Ugrij guju u njedrih, da te ujede u srce* po svojoj su formi zapovjedne pa se čini da pripadaju području etike izražavajući u osnovi stajalište da činjenje dobra povlači nezahvalnost. Ipak, unatoč takvoj njihovoj formi, Marković smatra da one »naprosto tvrde opažavanu činjenicu«[24] i da neizravno, po svojoj osnovnoj intenciji, pokuđuju nezahvalnost. Stoga ni razlikovanje poslovica na temelju njihova jezična oblika nije uvijek pouzdano.

Izgleda da protuslovlje među poslovicama Marković namjerava riješiti razlikovanjem vrsta njihove upotrebe. Tako razlikuje pet vrsta upotrebe: etička (nalaganje etičke dužnosti), utilitarna (formuliranje nekog korisnog pravila),

[21] *Etički sadržaj…*, 168.
[22] Usp. *isto*, 168-170.
[23] *Isto*, 169.
[24] *Isto*, 171.

deskriptivna (konstatiranje neke činjenice o ljudskoj naravi), preskriptivna (postavljanje nekog vrijednosnog mjerila) te upotreba poslovica radi očitovanja vjere u nešto što je više od čovjeka (npr. Boga ili sudbinu). No, s takvim pristupom postoje barem dva problema. Prvi, Marković u svojoj obradi poslovica ne slijedi takvu klasifikaciju. Umjesto toga, redoslijed kojim o njima raspravlja ne očituje neku sustavnost.[25] Drugi, nije jasno po kojem se kriteriju može razlikovati primjerice ono što Marković razumije pod čistom etičkom od hijerarhijski niže, utilitarne upotrebe neke poslovice jer, kao što smo vidjeli, jezični je kriterij nepouzdan.

Na koncu spisa Marković sugerira još jedan način rješavanja protuslovlja među poslovicama: sugerira da ono proizlazi iz različita vremena njihova nastanka. Poslovice su, smatra, »ogledalo poviestnoga razvitka etike kao znanosti«.[26] To je prilično ambiciozna tvrdnja, koja također zahtijeva empirijsku pokrjepu, to jest dokaz da je neka poslovica nastala kasnije od druge, pri čemu se pretpostavlja da su poslovice koje izražavaju čisto etičko pravilo kasnije od onih koje izražavaju utilitarno pravilo.

Jedan primjer onoga na što Marković ovdje misli jest obrada poslovica koje govore o volji. Uzmimo poslovice: *Nedaj uvik srcu na volju* i *Srcu na volju, sebi na nevolju.* Te poslovice razlikuju dvije vrste volja: žudnju ili iracionalnu volju (volju srca) i racionalnu volju (koju sugeriraju riječi »sebi na nevolju«). Marković tvrdi da je »u *razvijenoj* već sviesti narodnoj« racionalna volja viša moć od žudnje.[27] Sukladno tome, treba razlikovati dva značenja izraza »htjeti« kako se javlja u poslovicama. S jedne strane, »htjeti« može upućivati na žudnju ili želju, čiji objekt može biti i ono što nije moguće ostvariti, dok, s druge strane, može upućivati na racionalnu volju, čiji je objekt samo ono što se može ostvariti. Na temelju toga može se razriješiti prividno protuslovlje koje postoji između poslovica: *Čovjek čini, što hoće, a kamo li Bog* i: *Ne će ni Bog, što se ne može*. Izraz »hoće« u prvoj poslovici odnosi se na racionalnu volju kao temelj čovjekove slobode, koja se, kako je spomenuto, uvijek odnosi na ono što se može ostvariti. Druga pak poslovica naglašava da čak ni Bog ne može iznad granica racionalne volje i da se njegovi nalozi ne mogu odnositi na objekte koji se ne mogu ostvariti, dakle ne tiču se iracionalne žudnje, nego samo slobodne volje. Volja shvaćena kao žudnja nije slobodna, nego je determinirana, a njezinu domenu Marković naziva hedonističkom. S druge strane, racionalna je volja slobodna,

[25] Osim toga, najava redoslijeda koju čitamo na str. 171 (»Ovako postupajući nastojao sam od poslovica rečenih triju sbiraka sastaviti sliku etičkoga mišljenja našega naroda po ovih kategorijah: što kažu te poslovice o udružnosti ljudskoj te o manjih i većih udrugah, što o naravi, ćudi, navici, volji i radu čovjeka, što o sudbini, običaju, zakonu, općenitomu tečaju svieta, što o Bogu, što o raznovriednih dobrih, što o korisnosti i samoživstvu, što o moralnoj slobodi, što o blagohotnosti, što o pravičnosti, što o pravednosti«) ne podudara se u potpunosti s konkretnim redoslijedom u tekstu.

[26] *Etički sadržaj…*, 227.

[27] *Isto*, 184 (moj kurziv).

a njezino područje Marković naziva moralnim. Pritom predmnijeva da je moralno područje razvijenije od hedonističkoga pretpostavljajući, očito, da je ono kronološki kasnije. No, to je ostala samo pretpostavka, koju Marković učitava u korpus, a ne nešto što iz njega slijedi.[28]

Navedene poteškoće upućuju na zaključak da Marković nije iz grube građe koju nude poslovice pokušavao izgraditi neki jedinstven etički sustav, koji bi u njima u nereflektiranom obliku bio latentno prisutan. Naprotiv, on zapravo u korpus koji pronalazi kod Vuka, Stojanovića i Daničića pokušava učitati etički sustav i to onaj koji smatra filozofski najpotpunijim i najprihvatljivijim. To je najvidljivije na samom koncu spisa, gdje nalazimo kratak osvrt provedene analize. Marković tamo kaže da poslovice odražavaju etički idealizam, nauk koji je sukladan kršćanskoj etičkoj svijesti i koji je zapravo najrazvijeniji etički sustav. Marković je uvjeren da se u korpusu poslovica može razabrati upravo taj sustav i razvoj prema njemu.[29] No, u pojedinosti toga razvoja u »Etičkom sadržaju« nije ulazio. Isto tako, nije pokazao ni što točno treba razumjeti pod etičkim idealizmom. Ostao je na razini općenite tvrdnje da je riječ o etici koja je protivna materijalističkim, hedonističkim i utilitarističkim pogledima.

4. Poslovice i herbartovska etika

Iz drugih Markovićevih djela jasno je da pod etičkim idealizmom razumije etiku Johanna Friedricha Herbarta i njegovih sljedbenika. Tako primjerice u *Pedagogici* kaže: »Herbart je u etici idealan; njegova etika je, u filozofsko predočena čisto kršćanska etika, nauka čiste čovječnosti.«[30] Dakle, pod etičkim idealizmom o kojemu je riječ u »Etičkom sadržaju« treba razumjeti herbartovski etički sustav prema kojemu se ljudsko dobro sastoji od skupa vrsnoća ili etičkih, odnosno praktičnih ideja. U Markovićevoj formulaciji u *Pedagogici*, to su dobrohotnost ili ljubav, pravnost, pravednost, jakost i potpunost volje te moralna sloboda ili značajnost. Ova posljednja ideja čini »skupni oblik moralne dobrote«[31] time što predstavlja sklad čovjekove volje s prethodne četiri ideje.

Markovićeva je *Pedagogika* objavljena samo manjim dijelom, najveći dio još je uvijek u rukopisu.[32] Objavljeni dio *Pedagogike* završava prikazom pet prak-

[28] U raspravi se može pronaći još jedan način rješavanja protuslovlja. Neke poslovice tvrde da je utjecaj čovjekova nasljeđa neograničen dok druge tvrde da je ograničen. To se protuslovlje, smatra Marković, rješava tako da se pretpostavi da su obje skupine poslovica po logičkoj formi partikularni sudovi koji se odnose na različite skupine činjenica (usp. *Etički sadržaj*…, 182).

[29] Usp. *Etički sadržaj*…, 226-227.

[30] Marković, Uvod u pedagogiku, u: F. Zenko, *Novija hrvatska filozofija*…, 119.

[31] Marković, *Sustav općenite pedagogike*…, 128. O etičkim idejama usp. drugi dio Markovićeve *Etike*, priredio B. Marotti, Zagreb, Matica hrvatska, 2016, 117-198 (gdje se raspravlja i o njihovim alternativnim nazivima i redoslijedu).

[32] Rukopis se čuva u Arhivu HAZU pod brojem XV-37/8-1. Ima 416 stranica. Riječ je o prijepisu, pisanom relativno čitko, pri čemu se može uočiti da su ga pisale tri različite osobe, koje se nisu

tičnih ideja. Nakon toga u rukopisu čitamo: »Ovoj filozofskoj etici nalazimo potvrdu u narodnim poslovicama«,[33] nakon čega se raspravlja o ilustracijama pet etičkih ideja unutar istog korpusa poslovica kojim se Marković koristio u »Etičkom sadržaju«. Prema tome, kako bismo razumjeli filozofsku pozadinu Markovićeva pristupa poslovicama u »Etičkom sadržaju«, korisno je pogledati na koji je način ista tema obrađena u rukopisu *Pedagogike*.

U narodnim poslovicama možemo pronaći potvrdu Herbartova etičkog sustava time što za svaku od glavnih herbartovskih praktičnih ideja postoji skupina poslovica koje joj odgovaraju ili je potvrđuju. Ideja dobrohotnosti tako svoju potvrdu nalazi u nizu poslovica koje naglašavaju čovjekovu društvenu narav, koja se proteže od obitelji preko naroda do čitava svijeta, to jest u kojima se, kako kaže Marković, »sklada patriotstvo sa kozmopolitstvom«.[34] Takve su primjerice poslovice: *Drvo se na drvo naslanja, čovjek na čovjeka* ili *Jedan drugome, a Bog će svima*. Za razliku od toga, poslovice koje potvrđuju herbartovsku ideju prava naglašavaju čovjekovu potrebu za afirmacijom vlastita jastva, primjerice: *Tko sebe nezna sačuvati, nezna ni drugoga* ili *Tko je sebi zao, kako će drugome biti dobar*? Nadalje, poslovica *Kakovo sjeme posiješ, onakvo ćeš i žito vrći* govori o ideji pravednosti, a poslovica *Bez muke nema nauke* o ideji jakosti i ustrajnosti volje.

Osobito je zanimljiva rasprava o posljednjoj praktičnoj ideji, ideji moralne slobode ili značajnosti. Osim što navodi niz poslovica koje naglašavaju različite aspekte te ideje, Marković u *Pedagogici* ide i dalje. Naime, u pojedinim poslovicama nalazi potvrdu svoje osnovne estetičke zamisli, koja je također herbartovskoga podrijetla, da je etika dio estetike utoliko što se temelji na svojevrsnom moralnom osjećaju, to jest na ugodi ili sviđanju. Sviđanje može izazvati i ono što je lijepo i ono što je dobro, tako da se lijepo i dobro na neki način svode na isto. To potvrđuje poslovica *Lijepo svakome milo*, gdje »lijepo«, prema Markoviću, ima i etičko i estetsko značenje. Isto vrijedi i za poslovicu *Lijepa lijepu ište*. No, iako iz pojma sviđanja ili odobravanja slijedi, s jedne strane, etika, a, s druge, estetika, etika je ipak na neki način obuhvatnija jer je »prava vrijednost dobrote puno veća nego što je vrijednost ljepote«,[35] što potvrđuje poslovica *Lijepo do njeke, dobro do vijeke*. Najvažnija pak razlika između ljepote i dobrote jest u tome što je čovjek dužan činiti dobra djela, dok nije dužan stvarati ljepotu. I za to postoji poslovica: *Ako čovjek ne može biti lijep, može biti dobar*.

potpisale. Na košuljici stoji naslov »1. Pedagogika«, s napomenom »nepotpuna«, nakon čega (str. 1) slijedi »Uvod u pedagogiku« (objavljeno u Zenko, *Novija hrvatska filozofija…*, 115-121), a potom »Sustav općenite pedagogike« (str. 31) (objavljeno u Zenko *Novija hrvatska filozofija…*, 122-128). Rasprava o poslovicama u rukopisu nalazi se na str. 50-90. O rukopisu usp. i B. Marotti, Franjo pl. Marković, u: Marković, *Etika…*, 210 b. 16. Zahvaljujem dr. sc. Bojanu Marottiju što mi je ustupio računalni prijepis rukopisa, što mi je olakšalo čitanje, te djelatnicima Arhiva HAZU na susretljivosti.

[33] Marković, *Pedagogika…* (rukopis), 50.

[34] *Isto*, 57.

[35] *Isto*, 82.

Rasprava o poslovicama u *Pedagogici* stoga je sustavnija od rasprave u »Etičkom sadržaju«. U »Etičkom sadržaju« Marković, kao što smo vidjeli, ne slijedi poredak prema vrstama poslovica što ga je sam bio uveo, nego o njima raspravlja proizvoljno nižući glavne etičke teme. U spisu Herbarta uopće ne spominje. Ali jasno je da razvijeni etički sustav koji se navodno odražava u poslovicama jest herbartovski. Na jednom mjestu u »Etičkom sadržaju« tako kaže:

> »Ako čovjek jasno i podpuno zna, što mu nalaže etički zakon dobrohotnosti te dobrotvornosti, i etički zakon pravičnosti, i etički zakon pravednosti, i etički zakon voljne jakosti, odlučnosti i uztrajnosti, pak ako on sve svoje hoćenje i činjenje svagda upravlja jasnom i podpunom svojom spoznajom svih naloga onih etičkih zakona: takav čovjek je, vele njeki etički sustavi, moralno slobodan, iliti kriepostan.«[36]

U toj se rečenici zapravo nalazi kratak sažetak herbartovskoga etičkog sustava, ali, zanimljivo, umjesto da to jasno kaže, Marković napominje da je to stav što ga zastupaju »njeki etički sustavi«. Nije jasno zašto u »Etičkom sadržaju« izbjegava spomenuti Herbarta i zašto se ne koristi sustavnom filozofskom klasifikacijom poslovica, kao što je to učinio u *Pedagogici*. Iako je točno vrijeme sastavljanja rukopisa *Pedagogike* nepoznato, znamo da je Marković više godina na Sveučilištu predavao pedagogiju (a *Pedagogika* je po svemu sudeći bila predložak za ta predavanja), uključujući školsku godinu 1886/7, dakle upravo one godine kada je u *JAZU* čitao »Etički sadržaj«.[37]

Filozofska sistematičnost u obradi poslovica u *Pedagogici*, koja u »Etičkom sadržaju« izostaje, kao i propuštanje izričitog spominjanja Herbarta u tom spisu možda se može objasniti činjenicom da je »Etički sadržaj« bio govor namijenjen široj i nefilozofskoj publici. Stoga bi sistematizacija poslovica prema herbartovskom sustavu slušateljima i kasnijim čitateljima mogla djelovati previše komplicirano i apstraktno. Za razliku od toga, Marković je u svojim sveučilišnim predavanjima iz filozofije, čemu najbolje svjedoče dijelovi objavljenih predavanja iz etike, bio vrlo pedantan, sistematičan, s naglašenim osjećajem za važnost detalja. Osim toga, postoji i razlika u osnovnoj tematici. Marković u *Pedagogici* snažno ističe etičku dimenziju odgoja i stoga ne iznenađuje da tamo podrobnije raspravlja o poslovicama. Pedagogiju shvaća kao svojevrsnu simbiozu teorije i prakse: praksa, obično ljudsko djelovanje, prethodi teoriji i služi kao njezina podloga, dok se etička teorija oblikuje kao refleksija i preradba životnog iskustva. U tom kontekstu poslovice imaju važnu ulogu jer potvrđuju ili upozoravaju na određene obrasce djelovanja te sažimaju iskustva prethodnih generacija. Poslovice upućuju na raniji, poželjan svijet koji je vrijedno imitirati, a u Markovićevu slučaju taj je svijet uokviren herbartovskim idealima. Poslovice su u Markovićevo vrijeme često korištene kao »citirana odgojna sredstva

[36] Marković, *Etički sadržaj*…, 214.
[37] Usp. I. PEKLIĆ, *Život i djelo Franje Markovića*, Zagreb – Križevci, HAZU, 2014, 51.

u pedagoškoj periodici«[38] te se pojavljuju i u tekstovima koji se ne bave izravno odgojem, ali u danom kontekstu dobivaju odgojnu namjenu. Marković u njima vidi sredstvo prosvjetnog djelovanja. On nastoji ukorijeniti ideju da je jedina i cjelovita svrha odgoja i poučavanja oblikovanje moralno značajna čovjeka, neovisno o njegovu društvenom položaju. Krajnji cilj odgoja jest izgradnja čvrsta i hrabra karaktera, a poslovice služe kao jedno od sredstava za njegovo ostvarenje jer prenose etička načela koja daju smjer ljudskom djelovanju.

Nasuprot tomu, »Etički sadržaj«, spis koji nije bio namijenjen uporabi u nastavi, trebamo shvatiti prije svega kao dio Markovićeve opće prosvjetiteljske djelatnosti. U njemu se susreću pjesnik i filozof, ali i društveni kontekst koji nastoji oblikovati nacionalni identitet kroz ono što se smatra stvarnim i vrijednim. Poslovice u tom smislu imaju posebnu težinu: one su stvarne, jer usustavljuju kolektivno iskustvo, i vrijedne, jer su prožete etičkim sadržajem.

5. Poslovice kao predmet estetske prosudbe

Kako se na prvi pogled čini, estetska prosudba kako je shvaća Marković ne može kao svoj predmet imati poslovicu kao kratak i jednostavan oblik. Naime, Marković u svojoj estetici kako je uobličena u njegovu glavnom djelu *Razvoj i sustav općenite estetike* slijedi osnovnu zamisao herbartovske estetike kakvu nalazimo u djelu njegova mentora Roberta Zimmermana, prema kojoj se ljepota tiče odnosa dijelova neke cjeline. Stoga ono što izaziva estetsku prosudbu ne može biti neki jednostavan, nego samo sastavljen predmet koji ima pravilan i uređen oblik. Isto vrijedi i za etičku prosudbu, koja je vrsta estetske: dobrota je sklad etičkih ideja i stoga svojevrsna ljepota volje. Markovićevo naglašavanje jedinstva estetike i etike, na koje nailazimo i u njegovu ranijem djelu, prije svega u njegovoj obradi složenih književnih oblika kao što su spjev, balada i romanca,[39] proizlazi upravo iz takva shvaćanja predmeta tih disciplina.

Slijedeći Zimmermana, Marković smatra da postoji pet osnovnih estetskih oblika, to jest oblika na temelju kojih sastavljene predmete prosuđujemo kao lijepe: oblik jačine ili potpunosti, oblik sklada, oblik karakterističnosti ili priličja (nekom uzoru), oblik pravilnosti i oblik uspostavljena sklada ili izmira.[40] Unatoč činjenici da je riječ o jednostavnim a ne složenim oblicima, Marković u *Razvoju i sustavu općenite estetike* ipak nudi kratku estetsku prosudbu poslovica. To čini u raspravi o petom osnovnom estetskom obliku, obliku uspostavljena sklada ili skladnog izmira. Otprilike govoreći, stvar je u sljedećem. Uspostavljeni sklad

[38] M. LUKAŠ, Antropološko-odgojno djelovanje narodnih poslovica, *Školski vjesnik*, 62 (2013) 1, 101-112, 105.

[39] Usp. prije svega Marković, Estetička ocjena Gundulićeva Osmana, *Rad JAZU*, 50 (1879) 96-175; Prilog estetičkoj nauci o baladi i romanci, *Rad JAZU*, 138 (1899) 118-205.

[40] Usp. Marković, *Razvoj i sustav općenite estetike*, Split, Logos, 1981, 252-275; izvorno objavljeno 1903.

treba razlikovati od izravna sklada ili simetrije, koja se tiče odnosa *jednakih* dijelova neke cjeline. Kada su pak dijelovi cjeline nejednaki, kada jedan na neki način preteže nad drugim, tada dijelove treba izmiriti i time sklad uspostaviti. Tipičan primjer jest zlatni rez ili omjer $a : b = c : d$, gdje je $c = a + b$: »Dakle *c* je ne samo sastavnik nego i izmirnik onih dvaju nejednakih (nesimetrijskih) česti *a*-a i *b*-a«.[41] Razmjernost zlatnog reza, svojevrsna uređena nejednakost, življi je i viši estetski oblik od simetrije jer se sklad tu postiže jednim višim, nadređenim elementom. Marković smatra da se takav oblik uspostave sklada može pronaći i u naizgled zamršenijim oblicima kao što je tragična katarza.

Za nas važniji primjer uspostavljena sklada Marković pronalazi u antitetičkim poslovicama kao što su *I crna zemlja bielo žito rodi* ili *I crna koka biela jaja nosi*. Među sastavnim dijelovima tih poslovica ne postoji jasna simetrija; ona se tek naknadno uspostavlja. A može se uspostaviti shvatimo li da antitetičnost tih poslovica nije samo na razini jezičnog izražaja nego je riječ o suprotnosti pojavnoga (npr. crna koka i bijelo jaje) i misaonoga (značenje cjeline), koja se izmiruje etičkim uvidom da moralna vrijednost nekog postupka ili osobe ne ovisi o vanjskom izgledu. Dalekosežniji primjer jest poslovica *Tko nije drugome dobar, nije ni sebi*. Ta poslovica povezuje altruizam (prvi dio) i egoizam (drugi dio) te čini njihov skladan etički izmir, koji je u uvidu da niti altruizam sam po sebi niti egoizam sam po sebi nisu prihvatljiva etička stajališta, nego je potrebno njihovo jedinstvo: »Potrebna je pojedinačnost, *osobnost*, ali je njezin zadatak, da sobom što više uzbiljava i oživljava zadružnu *skupnost*.«[42] Budući da altruizam i egoizam povlače daljnja etička stajališta – prije svega, po Markovićevu mišljenju, optimizam i pesimizam – ta poslovica ima puno širi etički sadržaj nego što se na prvi pogled čini jer upućuje na nužnost pomirenja optimizma i pesimizma, što je stajalište koje Marković pronalazi u djelu Herberta Spencera.[43] Poslovica tako može sadržavati jednako složenu poruku kao i, da navedem drugi Markovićev primjer, Shakespeareov *Romeo i Julia*, gdje se antiteza između ljubavi i moralnih čimbenika, kao što su obiteljske sveze, na kraju, pomirenjem zavađenih obitelji, izmiruje u etičkom uvidu da ljubav ima moralni temelj.

Prema tome, i naizgled jednostavan oblik kao što je poslovica, kada sadrži načelo izmirenja i razmjera, može dosegnuti visoku ne samo etičku nego i estetsku vrijednost. Etička harmonizacija suprotstavljenih elemenata u antitetičkim poslovicama potvrđuje Markovićev temeljni stav ne samo o višem značenju razmjernosti i skladnog izmirenja nad pukom simetrijom nego i o jedinstvu estetike i etike. Kao primjeri takva etičkog izmirenja poslovice tako mogu imati istu ulogu kao i složeniji umjetnički oblici te stoga biti predmet estetske prosudbe.

[41] *Razvoj i sustav…*, 454.
[42] *Isto*, 465.
[43] Usp. *isto*, 466.

Moglo bi se kazati da svaka poslovica, iako se na prvi pogled čini jednostavnim oblikom, u svojoj strukturi sadrži unutarnju složenost jer se u njoj uspostavlja antiteza između pojavnoga i misaonoga, odnosno između jezičnog oblika i značenja. Ta dvoslojnost nije svojstvena svakoj sastavnici duljeg književnog oblika, što poslovicu čini posebnim fenomenom. Upravo ta antiteza mogla bi poslužiti kao polazište za širu teoriju poslovica, koju Marković, unatoč svojoj analizi, nije razradio. Ovdje leži specifična složenost poslovica: i one koje na prvi pogled ne izgledaju antitetički, svojom kombinacijom pojavnoga i značenjskog dijela omogućuju etičku i estetsku prosudbu, potvrđujući Markovićevu zamisao o mogućnosti vrednovanja jednostavnijih oblika prema načelu skladnog izmirenja i unutarnjeg razmjera.

Zaključak

Analiza Markovićeva spisa »Etički sadržaj naših narodnih poslovica« pokazuje da se taj tekst ne može čitati ni kao dovršena paremiološka studija ni kao uspješna rekonstrukcija implicitnog etičkog sustava narodne svijesti. Njegova je vrijednost, međutim, znatno veća od njegove metodološke nedorečenosti. »Etički sadržaj« otkriva filozofsku ambiciju koja nadilazi samu građu: nastojanje da se u poslovicama prepozna temelj nacionalne etike, ali i da se taj temelj prikaže kao potvrda jednoga već unaprijed usvojenog filozofskog sustava. Ne može se kazati da Marković u poslovicama *pronalazi* autonomnu i samodostatnu etiku; naprotiv, u njihov korpus *učitava* herbartovski etički idealizam, koji smatra najvišim oblikom etičke svijesti te ujedno sukladnim kršćanskom shvaćanju moralnosti.

U tom se smislu »Etički sadržaj« doista pokazuje kao skica – ali ne kao promašaj. Njegova nedovršenost razotkriva granice projekta koji želi istodobno povezati narodnu tradiciju, filozofsku sustavnost i prosvjetiteljsku zadaću oblikovanja moralne svijesti. Usporedba s raspravama o poslovicama u *Pedagogici* jasno pokazuje da je Marković bio svjestan metodoloških poteškoća koje proizlaze iz protuslovnog i heterogenog karaktera poslovica te da je sustavnije rješenje nalazio u nastavnom i teorijskom kontekstu. Ondje poslovice prestaju biti temelj iz kojega se etika izvodi, a postaju ilustrativna i odgojna potvrda već oblikovanog etičkog nauka.

Posebno je pritom značajna Markovićeva teza o jedinstvu etike i estetike. Ona omogućuje da se poslovica shvati ne samo kao nositelj moralne pouke nego i kao oblik etičko-estetskog izmirenja suprotstavljenih elemenata. Antitetičke poslovice, u kojima se suprotnosti ne ukidaju nego usklađuju u višem uvidu, pokazuju da i naizgled jednostavan oblik može sadržavati složenu strukturu odnosa, usporedivu s onom u višim književnim vrstama. Time poslovica

postaje legitiman predmet estetske prosudbe, ali i mjesto u kojem se potvrđuje Markovićevo shvaćanje dobra kao »ljepote volje«.

Iako Marković nije razvio cjelovitu teoriju poslovica, njegovo razmatranje pokazuje da se taj kratki oblik ne može svesti ni na puku jezičnu formulu ni na empirijsku zbirku narodnih mudrosti. Poslovica je napeto jedinstvo pojavnog i misaonog, deskriptivnog i preskriptivnog. Upravo u toj unutarnjoj dvoznačnosti, koju Marković naslućuje, ali ne razrađuje do kraja, leži trajna filozofska relevantnost njegova pristupa narodnim poslovicama, kao i poticaj za njihovu daljnju filozofsku obradu na razmeđu etike i estetike.

Ana Grgić*

Between Ethics and Aesthetics: Franjo Marković on Folk Proverbs

Summary

The paper analyzes Franjo Marković's work »Etički sadržaj naših narodnih poslovica« (The Ethical Content of Our Folk Proverbs) and his approach to proverbs as carriers of communal moral values. Marković does not treat proverbs merely as folkloric material, but analyzes them philosophically through the lens of Herbartian ethics, seeking to find confirmation of Herbartian ethical idealism in them. The study emphasizes three key aspects: (1) Marković does not treat proverbs neutrally, but reads into them ethical ideas that correspond to his understanding of Herbartian ethics; (2) a full understanding of his approach requires taking into account the unpublished manuscript of his *Pedagogy*, where the treatment of proverbs is more systematic; (3) although proverbs at first glance do not appear to be an appropriate subject of aesthetic judgment, in his book *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Development and System of General Aesthetics), Marković shows that the unity of ethics and aesthetics can be recognized in proverbs, particularly through the principle of ethical reconciliation and harmonious proportion.

Keywords: aesthetics, ethics, Herbartianism, Marković, proverbs.

(*na engl. prev.* Ana Grgić)

* Ana Grgić, PhD, Institute of Philosophy, Zagreb; Address: Ul. grada Vukovara 54, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: agrgic@ifzg.hr.